

'Architecten die zich vriendelijk opstellen tegenover bouwteams en vooral de wensen van die bouwteams willen uitwerken, dienen gemeden te worden. Voorkeur verdient die architect die eigen opvattingen over haar/zijn vak heeft en die de discussie aangaat. Ga conflicten juist niet uit de weg, los niet alles op door onderhandelen. Kies de uitdaging!' (Campagne Stadsvernieuwing als Kulturele activiteit, 1985)¹

A political context: Siza and the Punt-Komma

Adri Duivesteijn, wethouder/loco-burgemeester, The Hague (1980-89)

Mei 1968: op de Sorbonne, de Universiteit van Parijs brak een studentenopstand uit die al snel zou overgaan in een algemene staking over heel Frankrijk. En het was niet alleen Parijs waar in dat jaar de veranderingen zich aankondigden. Het is ook het jaar van de opkomst en de neergang van de Praagse Lente. Het jaar waarin de verdeeldheid over de zin en de onzin van de Vietnamoorlog in volle omvang de wereld zal gaan beheersen. Het jaar waarin hoop en vrees elkaar afwisselende. Hoewel ik, in die tijd nog net geen 18 jaar, niet in alle opzichten doorgrondde wat er gaande was, voelde ik wel aan, dat hierachter het verzet schuilging tegen het zittende gezag en dat dit voor een kantelpunt in de naoorlogse geschiedenis zou kunnen gaan zorgen. Hier keerden generaties, onafhankelijk van etniciteit, cultuur, klasse en leeftijd, zich meer en meer tegen de ordening van de oude, conservatieve maatschappij met haar moralistische idealen op vlak van religie, patriotisme en respect voor autoriteit. In feite was het de opkomst van de autonome burger, vrijgemaakt van de 'ketenen, van een verzuilde samenleving' ten gunste van een meer progressieve maatschappij die individualisme en meer sociale vrijheid voorstond. 1968 zou ook voor de Schilderswijk in Den Haag een bijzonder jaar worden. Het is de wijk waar ik ben opgegroeid. Hier werd ik mij gaandeweg steeds bewuster dat de woon- en leefomstandigheden er helemaal niet normaal waren. De Schilderswijk, bekend als de grootste arbeiderswijk van Nederland (45.000 inwoners), had zijn oorsprong in de snel toenemende vraag naar goedkope huizen. Het inwonertal van Den Haag zou tussen 1875 en 1900 van circa 100.000 oplopen tot boven de 200.000. Stadsuitbreiding was nog niet of nauwelijks een echt publieke taak, met als gevolg dat de ordening van de wijk door het gemeentebestuur vrijwel geheel werd overgelaten aan het particulier initiatief. En voor deze, vaak door speculatie gedreven investeerders, stond vooral de winstmaximalisatie centraal. De publieke ruimte beperkte zich tot een stratenpatroon, dat bestond uit een eentonige reeks smalle en langgerekte straten waarin de hoofdstraten nauwelijks onderscheidend waren en pleinen, groenvoorzieningen dan wel speelgelegenheid, vrijwel ontbraken. De ondiepe binnenterreinen werden volgebouwd met hofjeswoningen en werkplaatsen. Het is deze oorsprong die de Schilderswijk altijd heeft achtervolgd. Ik weet eigenlijk niet beter dan dat er altijd wel sprake was van verpaupering. Zo waren dichtgespijkerde onbewoonbaar verklaarde woningen geen uitzondering, werden er delen van de wijk gesloopt en lagen de daaruit volgende braakliggende terreinen er jaren achtereen

¹ Stadsvernieuwing als kulturele activiteit, pagina 17, punt 2. Gemeentemuseum Den Haag, 1984

verwaarloosd bij. Wat ook niet hielp, was de opvatting van het gemeentebestuur. Die had in 1953 een gemeentelijke 'Saneringsnota' uitgebracht, waarin grote delen van de Schilderswijk voor sloop werden aangewezen. Een direct gevolg hiervan was, dat iedere investeerder, en dat gold niet alleen de vele kleine particuliere huiseigenaren, maar ook de gemeentelijke diensten, wisten dat geld uitgeven voor onderhoud en beheer in deze volkswijk niet meer lonend was. Het zou tot 1968 duren, voordat het gemeentebestuur haar plannen voor de toekomst voor de nieuwe Schilderswijk ontvouwde met de eufemistische titel 'Van Grijs naar Groen'. Geheel overeenkomstig de beginselen van de CIAM² zou de oude Schilderswijk plaats maken voor het moderne wonen. Flats in het groen zouden het gezicht gaan bepalen. Het plan sloeg in als een bom. Van Grijs naar Groen maakte in een klap duidelijk hoe het gemeentebestuur naar haar eigen inwoners keek. Niet alleen de Schilderswijk zou grotendeels verdwijnen, maar ook de zittende bewoners waren in de nieuwe wijk niet echt welkom. Opnieuw zouden de huren zo hoog zijn dat er voor de Schilderswijkers niets anders op zat dan 'voor de bezem van de sanering uit' te gaan naar een volgende oude wijk. 1968 werd daardoor ook het jaar van het verzet in de Schilderswijk. De Actiegroep Betaalbare Huren zette met een 'zwarte vlaggen dag' de toon van het verzet. De gemeentelijke plannen moesten van tafel en de huren van de nieuw te bouwen woningen zouden betaalbaar moeten zijn. Zelf sloot ik mij dat jaar aan bij de Jongeren Actiegroep Schilderswijk (JAS). Een groep jongeren die zich de gedragingen van de vele speculanten aan de kaak stelde die zich verrijkten aan de woningnood onder migranten. Richtte eind 1970 de wijkkrant De Schilderswijker op en melde mij aan als lid van de sociaaldemocratische PvdA.

April 1974: de spanning die ik bij de 'mei 68' revolte Parijs en Frankrijk ervoer, werd op 25 april in Portugal overtroffen door de sensatie van een geweldloze militaire staatsgreep die een einde maakte aan de fascistische dictatuur van Marcello Caetano. Vooral politiek wilde ik doorgronden wat er in Portugal gaande was. In de zomer van 1975, ik was net lid geworden van de gemeenteraad van Den Haag, reisde ik naar Portugal af om met eigen ogen te gaan zien wat de betekenis van deze verandering in het land zelf zou zijn. Al reizend met een Citroën Deux Cheveaux ging ik door het land het gesprek aan met architecten, gemeentebestuurders en wijkbewoners van wijken die enigszins te vergelijkbaar waren met die van de Schilderswijk. Het zou voor mij een verrassende kennismaking zijn met het programma van SAAL (Local Ambulatory Support Service). Waar in Den Haag de stadsvernieuwing nog vooral een gemeentelijke activiteit was, waar de bewoners nog maar spaarzaam een echte stem in hadden, leken hier de rollen omgedraaid. Zo had the secretariat of State for Housing and Planning, led by Architect Nuno Portas via het SAAL-programma van bovenaf verordonneerd dat er een programma moest komen voor 'the urgent housing needs of underprivileged communities across the country' (...). and 'that the communities for which this new housing was intended would be involved in the design process through their

² CIAM, International Congresses of Modern Architecture, was an organization founded in 1928 and disbanded in 1959, with the objective of spreading the principles of the Modern Movement

direct participation'³. Top Down werd hier voorgeschreven dat er in het Portugese stadsvernieuwingsprogramma 'Bottom Up' moest worden gewerkt. Voor mij werd Portugal daardoor een inspiratiebron en het is dan ook op deze reis dat ik besloot om terug te keren naar Portugal op het moment dat de Anjerrevolutie haar tienjarig bestaan zou gaan vieren.

1984: voornemens? Hoe vaak komt het niet voor dat je jezelf iets voorneemt, maar op het moment dat het zover is de actualiteit het wint van de goede voornemens? Er was in die tijd ook alle reden om af te zien van de reis naar Portugal. Op 3 november 1980 was ik vrij onverwacht door de gemeenteraad gekozen tot lid van het College van Burgemeester en Wethouders en werd verantwoordelijk voor de stadsvernieuwing in Den Haag. Mijn benoeming was atypisch. Een wijkbewoner uit de Schilderswijk met een nadrukkelijk actieverleden kreeg nu de volle verantwoordelijkheid om de vernieuwing van de oude wijken. Zelf zag ik het als een unieke kans om mijn idealen voor een andere stadsvernieuwing, maar nu als dagelijks bestuurder, nu ook echt zelf vorm en inhoud te kunnen geven. Ik liet dan ook geen moment verloren gaan. Binnen twee maanden lag er een compromis voor een ander verkeersplan waardoor de oude wijken van doorgaand verkeer werden gevrijwaard en er een begin kon worden gemaakt met het herstel na decennia van verpaupering gekend te hebben. In diezelfde tijd werd de projectorganisatie Stadsvernieuwing opgericht en konden wij samen met de bewoners van de stadsvernieuwingswijken aan de slag. Voortaan waren de bestaande oude wijken het uitgangspunt van beleid. Van binnenuit zouden ze worden vernieuwd met als beginsel 'het bouwen voor de buurt'. In alle wijken werd de draad weer opgepakt en met nieuw elan begonnen gemeente, wijkbewoners en woningcorporaties samen aan een nieuwe periode voor de stadsvernieuwing. Het was de tijd waarin voornemens en plannen werden omgezet in concrete bouwplannen. Er werd weer volop gebouwd. Wat kon er nu nog verkeerd gaan?

'Schilderswijk wordt getto'

Terwijl de trein van de stadsvernieuwing volop in beweging was gekomen, de nieuwbouw als vanzelfsprekend uit de steigers kwam, de verpaupering was afgenomen en de leefbaarheid zichtbaar verbeterde, nam paradoxaal genoeg de onvrede in de oude wijken toe. Met name in de wijkkrant De Schilderswijker, de krant waarvan ik ooit zelf de oprichter was, wordt de kritiek op het beleid snoeihard geformuleerd. Aanvankelijk richtte de kritiek zich nog op het te radicale sloopbeleid waardoor er per saldo toch een gehele nieuwe wijk zou gaan ontstaan. Maar steeds duidelijker werd dat achter de onvrede iets fundamenteeler schuilging. De wijkkrant vertolkte, misschien wel als eerste in Nederland, het gevoel dat door de veranderingen in de bevolkingssamenstelling het oorspronkelijke karakter van de oude wijken en de daar heersende waarden en normen onder druk kwamen te staan. *'Bedankt Duivesteijn en van Otterloo: Schilderswijk wordt getto'*⁴ kopte de wijkkrant de Schilderswijker in april 1984. Volgens de redactie kozen *'steeds meer 'Schilderswijkers in hart en nieren' (...)* 'bij de

3 The SAAL Process, Architecture and Participation 1974-1976, letter of Nuno Portas. Serraves

⁴ De Schilderswijker, 13e jaargang, April 1984

keuze tussen behoud én verbetering of sloop én nieuwbouw vóór sloop van hun dierbare en bovenal goedkope woningen 'om maar uit de rotzooi te zijn'. Sloop geeft je tenminste het recht op een woning in een andere buurt'. Plotseling kreeg het beginsel 'bouwen voor de buurt' ook een andere inkleuring namelijk die van een 'ongewenste' bevolkingssamenstelling. Zo was in de Schilderswijk het aantal migranten inmiddels naar zo'n 46% opgelopen. Nu werd duidelijk dat bij de autochtone vertegenwoordigers van de buurt er de verwachting was dat met de vernieuwing van de oude Schilderswijk de vertrouwde buurtcultuur zou worden gerehabiliteerd. Echter veel oorspronkelijke Schilderswijkers kozen echter voor een vertrek uit de wijk. Allochtonen grepen de stap naar de vernieuwde wijk juist aan als een substantiële verbetering van hun woon- en leefsituatie. De redactie van de wijkkrant vond dit een verkeerde ontwikkeling en hield een pleidooi voor een spreidingsbeleid. Persoonlijk, maar ook principieel zag ik daar helemaal niets in. Voor mij was het per definitie zo dat wanneer je uitgaat van een zittende samenleving je daarin geen onderscheid maakt in etniciteit, cultuur en klasse. Dat mensen in een wijk en buurt wonen brengt per definitie een eigen geschiedenis met zich mee. Samen vormen mensen een community, dan wel staan zij voor de taak om samen een community te vormen. En ja, ik geloofde erin dat mensen met elkaar in staat zijn om hun eigen situatie te verbeteren. Bovendien ging het hier om een migratie die los van de stadsvernieuwing overal plaatsvond in Europa en het zou het dus eerder de vraag moeten zijn hoe wij binnen de stadsvernieuwing in het beleid er ook echt rekening mee zouden kunnen houden. Dat was mijn inzet en ik had geen reden deze opvatting te herzien. Maar de kritiek ging ook niet langs mij heen. Ook ik was ontevreden over de resultaten van het toch door velen met zoveel enthousiasme uitgevoerde beleid. Mijn kritiek echter zat meer in de hardware van de stadsvernieuwing. Gaandeweg was mij duidelijk geworden dat ook de stadsvernieuwing een machine was, waarin vooral het verdienmodel centraal stond. Eigenlijk moesten wij vaststellen, dat de stadsvernieuwing vooral een kwantitatief productieproces was waarin de gevestigde belangen van woningcorporaties, aannemers en architectenbureaus diep verankerd waren. In de naoorlogse wijken hadden deze partijen een monopoly. Bewoners waren er immers nog niet. Het was dus vooral een productieproces van bovenaf. In de stadsvernieuwing was dat anders. Hier zaten de bewoners aan tafel en moest men wheelen en dealen. En dat ging eigenlijk geruisloos. Schijnbaar moeiteloos integreerde de bouwwereld het participatiemodel. Toch klopte er iets niet. En met de oplevering van de eerste concrete resultaten werd zichtbaar waarom dat zo was. Want waar in alle steden buurtbewoners met ambtenaren, woningcorporaties en architecten avondenlang gebogen zaten over de nieuwe plannen voor de wijk bleek in de harde realiteit, dat veel van de uitkomsten van dit overleg leidden tot precies dezelfde bouwplannen! Hoezo zeggenschap, hoezo aansluiten bij de buurt, hoezo rekening houden met de buurtcultuur? In hoge mate bleek het overleg fake te zijn. Het bleek een rollenspel, waarin alle actoren hun rol speelden maar het resultaat van tevoren al leek vast te staan. De werkelijk invloed van bewoners richtte zich vooral op de betaalbaarheid van het plan. En al snel werd het standaardproduct van de bouwwereld daarvoor het 'ideale' bouwplan. Tot mijn teleurstelling moest ik ontdekken dat wij vooral met een productieproces bezig waren maar niet of nauwelijks met de vraag wat de specifieke identiteit van buurten en

wijken is en hoe wij daaraan nieuwe betekenisvolle karakteristieken konden toevoegen. Wat zou bij voorbeeld in de nieuwe Schilderswijk met de tegenwoordige bevolkingssamenstelling de nieuwe buurtcultuur moeten of kunnen zijn? Waar hadden deze bewoners echt behoefte aan en welke woningen en wat voor soort openbare ruimte hoort daar dan wel bij? Maar ook de architectuur riep vragen op. Hoe kan het toch dat de oude wijken karakteristieker en betekenisvolle waren dan de vernieuwde wijk? Ik voelde mij steeds ongelukkiger worden met mijn 'eigen' beleid. Meer en meer moest ik erkennen dat ik wel een machine had aangezet, maar dat die machine onafhankelijk van het beleid zijn eigen producten produceerde. Dat moest anders. Maar hoe dan? Zeker daar waar sprake is van stedenbouw, is het niet snel aan een bestuurder gegeven, wanneer hij of zij geen vakgenoot is, om daarin leidend op te treden. Vaak intervenieer je op het proces, maar hier ging het om de inhoudelijke keuzes die echt anders zouden moeten. Ik kon niet anders dan doen wat ik als methode vaker had gedaan. En dat was zelf kritiek formuleren, vragen stellen en iedereen uitnodigen met elkaar daarover in gesprek te gaan. Een openbare zoektocht over wat stadsvernieuwing nu werkelijk is, dan wel zou moeten zijn. Voor mij was het in ieder geval duidelijk dat het om een culturele opgave ging. Wanneer wij in staat zouden zijn te ontdekken wat de culturele dimensie zou kunnen zijn, wij ook in staat zouden zijn om specifiek te worden. Een collectieve herbezinning of zoektocht naar de identiteit van de stadsvernieuwing. De campagne 'Stadsvernieuwing als culturele activiteit' was geboren. Ik had geen idee waar wij uit zouden komen.

1984: Porto, mijn ontmoeting met Alvaro Siza

Het was in deze stemming dat ik, samen met PvdA-gemeenteraadslid Jaap Huurman, het vliegtuig nam naar Lissabon om inhoud te geven aan mijn eerdere voornemen om deel te nemen aan de viering van de 10-jarige Anjerrevolutie. Onder mijn arm had ik het architectuurtijdschrift *Wonen/TABK*,⁵ waarin uitgebreid verslag werd gedaan van de resultaten van het SAAL programma. Ik was vooral geïntrigeerd door de opvattingen van Alvaro Siza over de rol van de opdrachtgever. Die opdrachtgever in de visie van Siza was de gebruiker. En die gebruiker identificeerde zich maar al te vaak met beelden die vooral door een commerciële branding waren ontstaan, in plaats dat zij een werkelijke weergave waren van de elementaire behoefte in het wonen zelf. Nee, om er echt achter te komen wat een opdrachtgever wilde moest je, vond Siza, de moed hebben zo nodig ook het conflict te aan te gaan over zijn eigen geformuleerde programma. Dat was nieuw voor mij. Ik ergerde mij vaak aan de mooie verhalen van veel architecten die werkzaam waren in de stadsvernieuwing. Vooral ook omdat zij er met hun eigen werk maar zelden in slaagden om een nieuwe en betere wereld te scheppen. In mijn verontwaardiging zag ik ze vaak als broodwerkers die kritiekloos uitvoerden wat de opdrachtgever, vaak gelieerd aan een vaste aannemer, aan programma meegaf. Zou Siza daarin andere keuzen maken? Mijn nieuwsgierigheid nam toe en ik trachtte dan ook bij mijn collega-bestuurders in Lissabon en Porto zijn adres te

⁵ De architect Joop Bolster had mij gewezen op het bestaan van Alvaro Siza. Hij benadrukte de kwaliteiten van Siza en was zo pertinent dat ik hem zou moeten ontmoeten dat ik het zelf niet meer waagde terug te keren met de laffe mededeling dat ik hem niet kon bereiken. Dank je wel Joop!

achterhalen. Tot mijn verbazing gaven zij niet thuis. Hoe kon het dat zij Siza niet kenden terwijl hij het SAAL-programma van Lissabon en Porto had geparticipeerd, hij in Kruezeberg in Berlijn had gebouwd en in Nederland de architectuurtijdschriften over hem hadden geschreven? Met iedere afwijzing nam mijn belangstelling toe. Uiteindelijk fluisterde een mij onbekende persoon mij in dat hij mij na de officiële receptie van het gemeentebestuur naar Siza zou brengen. Bij mij riep het associaties op uit de tijd dat ik in 1969 in Tsjecho-Slowakije in gesprek was met dissidenten. Nog diezelfde dag zou Siza ontmoeten op de faculteit voor architectuur van Porto. Siza, klein, somber gestemd, moeilijk verstaanbaar en duidelijk wantrouwend vroeg waar de belangstelling vandaan kwam. Gelukkig het Wonen/TABK-tijdschrift overtuigde en hij stemde in om de volgende dag zijn projecten in Porto te laten zien. En zo geschiedde. In een klein autootje reed Siza ons die zaterdag door Porto. Hij liet ons de gehele moderne architectuurgeschiedenis zien. We hadden een lunch in Siza's prachtige restaurant Boa Nova. Maar de woningbouwprojecten van Siza kregen wij maar niet te zien. Ik drong opnieuw aan waarop Siza zijn weezin uitte maar vervolgens toch instemde om te gaan.

Bouca, Porto

Na een dag lang allemaal keurige wijken en woningbouwprojecten in Porto te hebben gezien met een dito toelichting van Siza was ik, eerlijk gezegd, nog steeds niet erg onder de indruk geraakt. Wat ik had gezien kon ik met een beetje goodwill in Den Haag ook vinden. Het waren toch per saldo vooral de naoorlogse wijken met dito moderne woongebouwen. De een mooier dan de ander maar het verraste mij geenszins. Maar achteraf was er geen betere introductie mogelijk op de rol en de betekenis van Siza eigen project. Kennismaken van architectuur is niet vrijblijvend. Het is net als met kunst, je wordt er wel of niet door geraakt. Maar als je geraakt wordt, dan is het ook regelrecht in het hart en ben je gewonnen zonder dat je direct onder woorden kan brengen waarom. En dat was precies wat mij overkwam toen wij met elkaar het Bouca-project binnen wandelden. Er gebeurde iets met mij. Ik ervoer het als een sensatie. Deze woonwijk, hoewel volstrekt niet af, barste van de energie. Overall was er sprake van activiteit. De trappen stonden vol met groene planten, op de galerij stonden de vrouwen te kijken naar de kinderen die op de niet-geplaveide binnenstraten aan het spelen waren. Mannen liepen heen en weer op de galerij. Hier was leven, hier voelde ik energie en mijn hele dag veranderde. Natuurlijk, ik zag dat het project niet was afgebouwd, dat de houten trappen naar de galerij op een geïmproviseerde wijze waren aangebracht. Maar het straalde optimisme uit, het was formeel maar tegelijkertijd levendig en gevarieerd. Er was sprake van een eenheid, maar ook van een sterke individualiteit. Maar bovenal was het van de mensen. En hoewel niet af, waren de mensen die er woonden trots. Het was hun woning, het was hun buurt. Dat het project om politieke redenen niet was of mocht worden afgebouwd, maakte het voor mij alleen nog maar interessanter. Het project was daarmee in zichzelf al een openbaring van een politiek strijd. En ja, daar herkende ik mijn strijd in voor een andere stadsvernieuwing in Den Haag. Ook daar ging het ook om meer dan een technische operatie. Het gaat er niet om dat oude woningen worden vervangen door nieuwe woningen. Nee, mij ging het om meer.

'Politiek' zei Olof Palme, de vroegere premier van Zweden, *'dat is een kwestie van willen, van iets willen. Sociaaldemocratische politiek is veranderingen willen, omdat veranderingen verbeteringen beloven, de fantasie en de daadkracht voeden, dromen en visioenen stimuleren'*. Hoe kon de stadsvernieuwing bijdragen aan een fundamentele verandering in de posities van mensen? Hoe kon architectuur bijdragen aan de waardigheid van het dagelijks leven van mensen met een laag inkomen? Hoe konden kinderen opgroeien in een wijk waarin de speelgelegenheid er als vanzelfsprekend was? Dat waren de vragen die mij bezighielden. En hier zag ik dat stedenbouw en architectuur wel degelijk antwoorden konden geven. Ik voelde in Bouca, hier was iets bijzonders gebeurd. Goed, het was niet af, of beter gezegd: het was nog niet af, maar de strijd was gevoerd en bij de bewoners voelde je dat die strijd zou doorgaan. Ik kon niet veel anders dan het werk en de inzet van Siza in zijn Bouca project vertalen naar de impasse in de Nederlandse stadsvernieuwing. Hier stond ik tegenover een architect, die begreep waar het om ging. Hier was 'an architect able to run participatory experiments', of 'his commitment to a dialectical design mode – in which 'the present ideas of the population' were integrated into the architectural logic of specialists proposing to operate within the political context offered an advantage in particularly sensitive situations'. (...) Met Siza konden wij de stadsvernieuwing weer opnieuw 'linked to its characteristics as an experiment in social emancipation en participative democracy'.⁶ Voor mij was het duidelijk. Ik zag hier een energie die wij in Den Haag ontbeerden. Die energie, die hadden wij nodig om uit onze impasse te komen. En waar ik steeds enthousiaster werd van het Bouca project, zag ik Alvaro Siza steeds gedeprimeerder worden. Voor hem was het bezoek vooral een confrontatie. Zijn project, zijn idealen, zijn energie die hier net voor de openbaring in de kiem waren gesmoord waren voor hem zichtbaar een pijnlijke herinnering. Maar ik was ervan overtuigd dat met de grondprincipes van SAAL en Alvaro Siza wij in staat moesten zijn om ons eigen stadsvernieuwingsbeleid te herdefiniëren. Hoe, ik had geen idee anders dan het formuleren van de politieke opdracht. Het samen aangaan van de zoektocht maar nu met behulp van de architect die als methode zelf per definitie die zoektocht ook echt maakt. Met Siza zouden wij ons stedenbouwkundig plan kunne herijken, met Siza zouden wij bij de bewoners, dus ook de allochtonen, kunnen nagaan wat hun echte woonwensen zijn en wij zouden met Siza onze nieuwe beginselen voor een culturele stadsvernieuwing kunnen definiëren. Ik kon niet anders dan opgewonden naar huis gaan. Het is geen totaal antwoord maar Siza vertegenwoordigde een mentaliteit, een instelling die nodig was om die zelfvoldane stadsvernieuwingsmachine in Den Haag een schop te geven in de goede richting. Precies vier weken later op 24 mei 1984 schrijf ik Siza en nodig hem officieel uit om te komen werken in de Schilderswijk⁷.

2016: dertig jaar later, de Schilderswijk is allang geen echt stadsvernieuwingsgebied meer. Wel is het nog steeds een volkswijk. Zij het dat het volk niet meer eendimensionaal bestaat uit witte arbeiders met een laag inkomen. Nee, tegenwoordig zijn de Nederlandse steden sterk

⁶ São Victor an participative Procedures in Architecture, page 69, Pedro Gadanho.

⁷ An Archaeology of the Ordinary, Rethinking the architecture of Dwelling from CIAM to Siza. Nelzon Mota. 2014.

verkleurt. Zo huisvest Den Haag zo'n 120 culturen, heeft ruim 50% van de inwoners een niet-westerse achtergrond. En heeft de Schilderswijk inderdaad, wat de wijkkrant al voorspelde, maar liefst 93% niet-westerse medeburgers. In zekere zin is de vraag die ik ooit aan Siza formuleerde, om in samenspraak met de zittende bewoners woningen te ontwikkelen die geschikt zijn voor huishoudens met verschillende culturele achtergronden, actueler dan ooit. De woonblokken en woningen van Alvaro Siza staan nog steeds fier overeind en onderscheiden zich in architectuur, ontsluiting en woningplattegronden. Net als het inmiddels afgemaakte Bouca project van Alvaro Siza in Portugal zijn deze projecten in de Schilderswijk kwalitatief superieur, harmonisch ingepast en bovenal zijn zijn woningplattegronden nog steeds een adequate antwoord op de multi-etnische diversiteit van de Schilderswijk.

Wie de echte invloed van Alvaro Siza proefondervindelijk wil ontdekken zou eigenlijk een wandeling in de architectonische tijdslijn van de stadsvernieuwing in de Schilderswijk moeten maken. Zij zullen dan opmerken dat het eerste project, de 444, aan de Hoefkade eigenlijk bestaat uit een aantal CIAM-achtige flatgebouwen die het in een gemiddelde naoorlogse wijk ook heel goed zouden doen. Het tweede project aan de Falckstraat is bouwkundig gelijk aan de 444 maar hier zien wij een sentimenteel spel met bakstenen en quasi schuine daken met dakpannen. De projecten die daarop volgen, zoals Hannemanplantsoen, Van Dijkstraat en Jan de Baenstraat lijken als ufo in de wijk te zijn neergedaald en in de architectuur is er een kakafonie aan onherkenbare uitdrukkingen te zien. In alle opzichten is dit deel van de wijk stedenbouwkundig en architectonisch footlose en wat erger is ronduit armoedig. Pas in het deelgebied 5 waar Siza de supervisie had en onder andere het project De Punt en de Komma is gerealiseerd zien wij dat er weer harmonie is ontstaan. Siza weet als buitenstaander beter dan wie ook de bestaande kwaliteiten van de originele Schilderswijk te herontdekken. Feitelijk rehabiliteert Alvaro Siza hij het originele stratenplan, de strakke gevel, en de portiekontsluitingen. Door vervolgens een slag te moderniseren blijkt hij ineens in staat én het karakter van de bestaande Schilderswijk te behouden én tegelijkertijd de wijk op een zachte en milde manier te moderniseren. En vanaf dit moment zien wij dat in de stadsvernieuwing afstand wordt genomen van de gedachte dat de vernieuwing synoniem is aan opnieuw beginnen als of er in het weiland gebouwd wordt. Nee, na Siza zijn de 'organisch' tot stand gekomen historische structuren uitgangspunt bij de vernieuwing van de oude wijken. In het westelijk deel van de Schilderswijk is dat heel goed te zien. Daar is de oorspronkelijke stedenbouwkundige structuur volledig behouden gebleven en is, naar ontwerp van Alvaro Siza, een tweetal woonblokken weggenomen waardoor er leefruimte ontstond voor een ondergrondse parkeergarage, een park en een tweetal unieke Siza-woningen. Het was een enkelvoudig ingreep binnen de bestaande structuur die voldoende is om de wijk weer een nieuwe toekomst te geven. Het is niet overdreven om te stellen dat dankzij de Anjerevolutie, het SAAL-programma, het Bouca-project in Porto en de wijze waarop Alvaro Siza in The Haque inhoud gaf aan de SAAL filosofie: *'that the communities for which this new housing was intended would be involved in the design process through their direct participation'* 'Stadsvernieuwing als Kulturele Activiteit' vleugels heeft gegeven.